

MITRULY ÁRPÁD

HAMLET-IDÉZETEK ÉS -PARAFRÁZISOK AZ ULYSSES-FORDÍTÁSOKBAN

Kulcsszavak: újrafordítás, intertextuális alakzat, kulturális transzfer, újrafordítás-hipotézis, kánon, stílusimitáció.

1. Bevezetés

A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat célja egy intertextuális megközelítés alkalmazása. Az intertextualitás érvényesülését James Joyce *Ulysses* (Joyce 1986) című regényének *Hamlet*-parafrázisa és -idézetei alapján vizsgálom. A tanulmány elsősorban fordításelméleti szempontból történő szövegfelfogás különböző vonzatait bontakoztatja ki. Arra próbálok rávilágítani, hogy a Joyce-szöveg magyar fordításai mennyire képlékeny szövegapparátusként jelennek meg. Három problémakör rajzolódik ki a tanulmány gondolatmenetében, ezek a következők: milyen nyelvi szinteken érvényesülnek az intertextuális alakzatok; a *Hamlet*-tragédiából mit vesz át Joyce; és hogy ezekkel mi történik a fordításokban, illetve a fordítók mit kezdenek velük. Az intertextualitás a vizsgált szövegek esetében a jelentések, szegmensek újonnan történő értelmeződésében, felhasználhatóságában keresendő, továbbá a szöveg képi struktúrájának megtörésében, a különböző szerzők szövegeinek egymásba illesztésében, és az olykor szemantikailag egymást taszító szövegek találkozásában. Jelen tanulmányban Joyce intertextuális játékainak egyik formája kerül a középpontba, a *Hamlet*-referenciák, amelyek egyúttal a *Hamlet*-fordítások komparatív–kontrasztív megfigyelését is megkövetelik. A tanulmány tekintettel van arra az elképzelésre is, hogy a(z) újrafordíthatóság átírányítódik a jelentések strukturálódására, kulturális „kisajátításra”, szövegfenntartásra, és egyes szövegszegmensek le nem cserélhetőségére. Azt kívánja megfigyelni, hogy a szóban forgó művek közötti párbeszéd (az eredeti művek és fordításaikban megjelenő transzformációk és adaptációk) értelmezése és a(z) (újra)fordítás(ok) újraértelmezésének lehetőségei, illetve a hasonló fordítói stratégiák milyen referenciát követnek a *Hamlet*-fordítások felhasználását illetően; a magyar nyelv változásait figyelembe véve, melyek azok a kifejezések, amelyek között kapcsolatot lehet teremteni az idegen- és célkultúrában, illetve melyek azok, amelyek alkalmazásához a *Hamlet*-szöveg egy újabb fordítását szükséges felhasználni, ugyanis az intertextuális alakzatnak a már korábbi fordításában szereplő előfordulása és felhasználása bonyolítaná az *Ulysses*-be történő beillesztését.

A tanulmány a felhasznált adatok segítségével igazolni igyekszik azt a hipotézist, hogy a fordításban kultúraközvetítés és kultúrák közötti összefüggéshálózatok nyelvi

formáinak átültetése történik. Azt vizsgálja, hogyan realizálódik az elképzelt műfordítói stratégia és technika a kognitív jelenségek közlését illetően, mennyiben változtatja meg a szöveg (olvasói) élményét az, ha nem Arany János némileg archaikusnak tekinthető *Hamlet*-változatát használja fel a fordító, hanem egy más, a mai kulturális szempontokat érvényesítő beágyazottságot és eufóniát előtérbe helyező fordítást. Ez lehetőséget ad arra, hogy a forrásnyelvi szöveg kulturális beágyazottságát a célnyelvi szövegben torzításmentesen és olvasói élményhiányok nélkül közvetítsék a fordítók.

A fordítások körülhatárolása után rövid betekintés olvasható a felhasznált (fő)szövegek és fordításaik többszintes intertextualitásáról, amelyben kitérek a fordításoknak köszönhetően létrejövő új intertextualitásokra, illetve a specifikus kulturális beágyazottság és érthetőség kötelező megteremtésére. Majd konkrét adatokat (*Hamlet*-idézeteket) figyelek meg a hat különböző magyar fordításban (három *Ulysses*- és három *Hamlet*-fordításban), hangsúlyozva, hogy a fordításhoz transzkreatív műveletként viszonyulok, amely a célnyelvi szöveget képes nagyobb szabadsággal létrehozni. Befejezésképpen az újrafordítások stiláris jellemzőit vizsgálom meg, illetve azt, hogy az új fordítók mennyire támaszkodnak a fordítóelődök munkáira, és miképpen érvényesül az újrafordíthatóság-hipotézis. Az elméleti háttér bemutatása mellett Shakespeare-parafrázisok, szöveg(részlet)ek sajátosságait és a fordítói eljárások megfelelőségét tárgyalom.

2. A fordítások körülhatárolása

Az *Ulysses* számos egyértelmű utalást és rejtett célzást tesz Shakespeare szövegeire (*Szentivánéji álmom*, *Lear király*, *Ahogy tetszik*, *Rómeó és Júlia* stb.). A kutatáshoz felhasználok Gifford–Seidman *Ulysses Annotated* (2008) című kötetét, amely enciklopédikus megközelítésben szóról szóra, illetve sorról sorra hivatkozik az *Ulysses* intertextuális utalásaira. Ez az adattár többféle területet érintve kitér a történelmi, vallási, mitológiai utalásokra és összefüggésekre, továbbá tárgyalja az írországi kulturális beágyazottságra utaló jegyeket, és meghatározásokat ad a fellelhető lexikai szleng elemekről. A kötetben feltüntetett adatokból jól látszik, hogy a *Hamletre* való utalások száma (114) meghaladja az *Odüsszeiára* való utalásokét (92), a bibliai történetekre és személyekre való referenciák számát pedig messze nem lenne képes megelőzni. Az *Ulysses*-ben a két legnagyobb univerzális szövegreferenciális tartomány Shakespeare (ezen belül *Hamlet*, majd azt követi a *Szentivánéji álmom*) és a Biblia (a magyar fordításokat alapul véve: Károli Gáspár fordításában). Ebből a megfontolásból esett a választás Shakespeare *Hamletjének* magyar fordításaira. Természetesen az említett adatok nem mindegyike átvett szöveg(részlet), hanem olykor csupán Shakespeare vagy valamelyik színdarab szereplőjének a neve jelenik meg, amelyeket – a tanulmány szisztematikusságát és motíváltságát szem előtt tartva – szituatív utalásként könyvelek el. Ezek a kutatás relevanciáját és irányultságát tekintve nem tartalmaztak eredményes adatokat, ezért nem kerültek felhasználásra.

Az adatok feldolgozása során azt veszem figyelembe, hogy a *Hamlet*-fordításokból hogyan származtathatók bizonyos szövegrészletek az *Ulysses*-

fordításokban. A vizsgálat szempontjából említést érdemel a fordítások profiljainak körvonalazása: a *Hamlet*-szövegrészek tanulmányozására az Arany János (1866), Eörsi István (1993) és Nádasdy Ádám (1999) által készített fordításokat használom, míg az *Ulysses* esetében ugyancsak három különböző magyar fordítást elemzek: Gáspár Endre (1947), Szentkuthy Miklós (1974/1986) és Gula Marianna – Kappanyos András – Kiss Gábor Zoltán – Szolláth Dávid (2012) fordítását. A kutatás során arra keresem a választ, hogy az *Ulysses*-fordítók felhasználták-e valamelyik *Hamlet*-fordítást a *Hamlet*-parafrázisok közléseire, és ha igen, akkor Arany János kanonizált változatát, esetleg Eörsi István fordítását, vagy a Nádasdy Ádám korszerű művét használták-e elsődlegesen. Ezt a célirányosságot az adattárból kiválasztott példák szemléltetni fogják. Számos irodalmi és kulturális utalásnak nézek utána, amelyet Joyce saját narrációjába szőtt bele, és annak, hogy ezek a shakespeare-i ismertetőjegyek milyen gyakran és formában értelmezik és gondolják újra Shakespeare tragédiájának kulcsfontosságú elemeit, illetve az *Ulysses* értelmezhetőségét. Ennek érdekében három szempontot határozok meg, amelyek az adatok feldolgozásában és csoportosításában segítenek: 1. az adatnak milyen nyelvi formája van (lexéma, szerkezetbodor, szókapcsolat, tagmondat, mondat), 2. mi történik ezzel az adattal Joyce szövegében (kódváltás történik-e, rövidül, szervesen vagy szeretlenül illeszkedik be a szöveggörnyezetbe stb.), és 3. mi történik ezzel az adattal a fordításokban (variálódás, különbözőség, expresszivitás változása stb.).

3. Az Arany-fordítás kanonizáltsága

Ahhoz, hogy az *Ulysses*-fordításokban megtalálható *Hamlet*-fordítások mise-en-abyme-ként történő megközelítését érdemben elvégezhessem, fontosnak tartom az Arany-fordítást körülölelő háttéranyag kontextualizálását. Shakespeare *Hamlet*jét közelebről megvizsgálva, megfigyelhető, hogy nyelvezetének legnagyobb hatása, amit az olvasókra gyakorolt, a szavak innovatív használatában és nyelvi játékában tükröződik leginkább. Ez a tulajdonság a később feltüntetett szövegrészekből is jól kivehető lesz. Ruttkay Kálmán tanulmánya (Ruttkay 2002) szerint a Shakespeare-fordítások egyik atyja, Arany János, a lehetetlenre vállalkozik, amikor lefordítja a *Hamletet*. A terjedelem számottevő növelése nélkül, a nyelv épségére mindig vigyázva fordítja Shakespeare-t úgy, hogy az eredetiből lehetőleg semmi el ne sikkadjon (Ruttkay 2002: 27). Az *Ulysses*ben található *Hamlet*-idézetek és -parafrázisok, mely adatokat felhasználok, számottevő bizonyítékként szolgálnak Ruttkay állítására.

Az alábbi szövegrészletben megfigyelhető, hogy míg Arany nem a legrövidebb megoldást keresi a fordítás létrehozásakor, hanem sokkal inkább azt, hogy az eredeti értelmet és hangulatot tükrözze (Ruttkay 2002: 27), addig ugyanez észrevehető a Gáspár-féle fordításnál és a fordítócsoporthoz is. Hangsúlyoznám, hogy Szentkuthy a szöveg fordításakor felhasználta az Arany-féle Shakespeare-fordítást, és ezáltal alakította a nívós szövegrészlet(ek)et a magyar olvasóközönség számára adaptálhatóvá, korhűvé. Mellékes – ám számottevő – kérdésként merülhet fel, hogy Arany felhasználta-e a korábbi *Hamlet*-fordításokat (Kazinczy fordításán kívül). Megfigyeltem, hogy a fordítócsoporthoz nem tünteti fel adott helyeken azt, hogy az Arany-fordítást használták

volna, ellentétben Szentkuthyval (l. a fentebbi példák), aki minden egyes átvett Arany-szegmenst csillaggal jelöl. Ez azonban elkönnyvelhető azzal, hogy ők a Szentkuthy-fordítást használták fel, amely elsődlegesen az Arany-féle *Hamlet*-fordításból épít, és nem szerették volna, hogy ez valamilyen módon is meggátolja az olvasás gördülékenységét és esetleg téves információhoz vezessen.

Shakespeare:

Hamlet: For who would bear the whips and scorns of time,
Th' oppressor's wrong, *the proud man's contumely*, (III.i.68–69)

Arany:

Hamlet: Mert ki viselné a kor gúny-csapását,
Zsarnok bosszúját, *gőgös ember dölýfét* (272)

Eörsi:

Ki túrné a kor gúnyát, ostorát,
Zsarnok önkényét, *a dölýfös pimaszt* (71–72)

Nádasdy:

Mert ki túrné a sok szégyent, csapást,
zsarnokságot és *nagyképűsködést* (88)

Joyce itt csupán egy szerkezetbokrót idéz Hamlet szavaiból:

– It was the speech, mark you, the professor said, of a finished orator, full of courteous haughtiness and pouring in chastened diction I will not say the vials of his wrath but pouring *the proud man's contumely* upon the new movement. (116)

A fordítók pedig a következőképpen járnak el:

Gáspár:

– A beszéd, megjegyzendő – mondta a professzor –, tökéletes szónokra vallott, tele udvarias gőggel, amelyből nemes szólamokban áradt nem mondom hogy dühének tájtékja, hanem *a büszke ember megvetése* az új mozgalommal szemben. (111)

Szentkuthy:

– Az a beszéd, hangsúlyozom – mondta a professzor –, Cicero beszédei között foglalhat helyet, csupa fenség, csupa előkelő gavalléria, ékesszólása ömlő hegyi kristály ... most nem dühének méregfíoláiról akarok beszélni, hanem *a büszke férfiú zuhogó megvetéséről* az új mozgalmat illetően. (172)

Gula *et al.*:

– Az a beszéd, megjegyzem – mondta a professzor –, tökéletes szónokra vallott, tele volt udvarias fennhéjázással, és csiszolt előadásmódban öntötte rá, ha nem is haragjának csészéjét, de *a gőgös ember dölýfét* az új mozgalomra. (146–147)

Gáspár a „büszke ember megvetése” formát gondolja megfelelőnek, Szentkuthy mintha Gáspár fordításából indulna ki („büszke férfiú zuhogó megvetéséről”), a fordítócsoport az Arany-fordítás felhasználását („gőgös ember dölýfét”) véli adekvát fordítói technikának, így lévén képes visszaadni azt a stílushatást, amit Joyce a Shakespeare-szövegrészlet felhasználásával szeretett volna elérni. A megvizsgált fenti *Ulysses*-szövegrészlet mindegyik magyar fordítása természetesen és magától

értetődő módon próbál megfelelni saját korának és fordítói értékének. Ahhoz, hogy a fordító tartalmilag és szemantikailag visszaadja az eredeti szöveg aspektusait, kompromisszumos megoldáshoz szükséges folyamodnia: „vagy valamit kihagy, vagy sort szaporít” (Ruttkay 2002: 27).

Az alábbi adat a híres.... Hamlet-monológból idéz:

To be or not to be – that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles
And, by opposing, end them. (III.i.64–68)

Aranynál a következőképpen:

Lenni, vagy nem lenni: az itt a kérdés.
Akkor nemesb-e a lélek, ha túri
Balsorsa minden nyügét s nyilait;
Vagy *ha kiszáll tenger fájdalma ellen,*
S fegyvert ragadva véget vet neki? (271)

Eörsi:

Lenni vagy nem lenni, ez hát a kérdés:
Nemesebb-e, hogyha eltúri elménk
A vaksors nyilát, parittyakövét,
Vagy *rontsunk karddal kínok tengerének,*
És szembeszállva végezzünk velük? (71)

Nádasdy:

Lenni vagy nem lenni: ez a nagy kérdés;
az-e a nemesebb, ha túri lelkünk
a pimasz sors minden gonosz nyilát,
vagy *az, ha fegyvert fogunk a bajokra,*
s véget vetünk nekik? (88)

Joyce így használja fel a monológ egyik részét:

A great poet on a great brother poet. A hesitating soul *taking arms against a sea of troubles*, torn by conflicting doubts, as one sees in real life. (151)

Gáspár:

Egy nagy költő egy nagy testvérköltőről. Egy habozó lélek *fegyvert ragad tenger fájdalma ellen*, egymás ellen küzdő kételyektől mardosva, mint az a valóságos életben látható. (146)

Szentkuthy:

Nagy költő, nagy költő testvéréről. Egy meghasonlott lélek *fegyvert ragad tenger baja ellen*, egymással ellenkező kételyektől gyötrötten, ahogy az ember ezt a valóságos életben is látja. (225)

Gula *et al.*:

Nagy költő, nagy költőtestvéréről. Egy tétova lélek *fegyvert ragad tenger fájdalma ellen*, egymással ellenkező kételyektől tépetten, ahogy azt az ember a valódi életben is látja. (190)

Ezt az adat is jelzi azt a tendenciát, hogy az *Ulysses*-fordítók az Arany János által fordított *Hamletet* használták a leggyakrabban a Joyce által beiktatott *Hamlet*-idézetek átadására. Ezen adat fordítási eljárásai is azt bizonyítják, hogy a fordítók folyamatosan a szemantikai-logikai szerkezet megteremtését helyezik előtérbe, illetve igazolódni látszik a Berman-féle újrafordíthatóság-hipotézis, amelyet a későbbiekben taglalunk. Azt is számításba kell vennünk, hogy Arany a fordításában kétségkívül – ha nem is kétszázötven évnnyit – archaizál, annak érdekében, hogy a Shakespeare által elképzelt 11–12. századi társadalmi, materiális és temporális viszonyt tükrözze. Maga a szöveg a 16–17. század fordulóján íródott, az akkori nyelven, az akkori közönségnek, és az akkori színházi konvenciók szellemében. Az utóbbi tény egy külön tanulmányt érdemelne, már csak azért is, mert kontrasztív megközelítésből lehetne megfigyelni Arany, Eörsi és Nádasdy fordításait (a két utóbbi ugyanis színházi felkérésre íródott), számításba véve, hogy miben különbözik egy dráma, ha színházi felkérésre készül, illetve ha „csak” fordításnak. Az olykor színházi felkérésre színdarabnak készült vagy drámamellékletként is megjelenő magyarázatok fordítói azt is számításba vették, hogy melyik színész melyik szerepet fogja játszani, kinek fog jobban „hangzani a szájából” a szöveg. A színházkedvelő és -értő fordítók a színészek fejével gondolkodva írták meg az adott szöveget, és ez nagymértékben meg tudja változtatni a szöveg stilisztikai, szemantikai és logikai szerkezetét. Így például, Csányi János – felhasználva Arany *Szentivánéji álmom*-fordítását – jól tudta, hogy Szabó Győző jól el tudná játszani Kurtha Miklós szerepét, ezért a szöveget úgy alakította, hogy az megegyezzen Győző színészi karakterének adottságaival (Doma 2014).

Az, hogy az adott fordító milyen stratégiát alkalmaz (legyen az referencia- vagy attitűdkövető),¹ függ attól, hogy törekszik-e elérhetővé tenni azt a tudást, amelyre a forrásnyelvi olvasó evidenciaként tekint, vagy főként formahű ekvivalenciát szeretne megteremteni. Az alábbi adat ezt a fordítói többszínűséget szeretné szemléltetni:

Joyce:

– God, isn't he dreadful? he said frankly. *A ponderous Saxon.* (4)

Gáspár:

– Szörnyű alak, úgye? – mondta fesztelenül. – *Nagyképű szász.* (2)

Szentkuthy:

– A hétszentségit, ronda egy fráter – mondta hittel. – *Ponderosa Tudor rózsa.* (6)

Gula *et al.*:

– A hétszentségit, szörnyű egy alak – mondta őszintén. – *Nehézfejű szász.* (8)

Az eufónia érdekében Szentkuthy feláldozza a szintagma értelmét, így lesz nála „Ponderosa Tudor rózsa.” Ez az értelemről történő eltávolodás értelmezési homályban hagyhatja az olvasót. Kappanyos ezzel kapcsolatban azt írja, „Szentkuthy kevésnek

¹ Id. Kappanyos 2013: 104–118: „a referenciakövető stratégia csak egyetlen megoldást enged meg [amely ellenőrizhető és visszakereshető], a szó szerinti (vagy szótár szerinti) megfelelést, míg az attitűdkövető stratégia nyitott”.

találta a szemantikai-logikai átkódolást, stílusérzéke azt diktálta, itt még kell valami »csavar« (Kappanyos 2013: 115). Itt érdemes a forrásszöveg archaizált nyelvéllapotából kiindulni: olyan a forrásnyelvi szövegben érvényesülő archaizált nyelvéllapotot kell kreálni – mind hangzásbéli, mind formai-szemantikai érvényesülésekkel –, amely a célnyelvnek egy olyan nyelvéllapotát tükrözi, amely ezzel megegyező. Az Oxford English Dictionary (továbbiakban *OED*) szerint a *ponderous* a következő jelentéssel bír: „slow and clumsy because of great weight; laborious,” tehát mindenképp valami nehézkes, fáradságos dologra utal. A Szentkuthy-fordításban a „Ponderoza Tudor rózsza” nem teremt kapcsolatot a szótári jelentéssel, illetve Szentkuthy mintha nem nézne utána a kifejezés eredeti jelentésének, eredményében pedig indokolatlan hangzaskövetés figyelhető meg. Szentkuthy szöveggörnyezete visszakövethető Shakespeare *Szonettjeiben*, ahol ugyanis szó van a Lancaster- és York-ház szimbolikus (rózsza)színeiről, mely színegyesülés a Tudor-ház rózsájának színében keresendő. A (Tudor-)rózsza-, virág-, tövis-szimbolikával számos szonettben találkozhatunk, amit Fazekas Sándor legújabb *Szonettek-fordítása* (Fazekas 2023) hüen bizonyít és informatív kommentárokkal lát el.² Az új magyar *Ulysses*-fordításban szereplő variáns („nehézfajú szász”) tökéletes referenciális megfeleltetése a magyar olvasóban az ismerősség élményét kelti fel.

4. A *Hamlet*-fordítások

Az Eugene Nida-féle ekvivalencia-elméletfogalom és terminushasználatát Bensimon és Berman (1990) némileg meghaladja az újrafordítás jelenségeiről értekezve. Berman és Bensimon újrafordítás-elméletének feltevéseit Andrew Chesterman (2000) fogalmazza meg hipotézisként, támaszkodva Bensimon *Présentation* című írására, amely a *Palimpsestes* 1990-es számában jelent meg (Peeters – van Poucke 2023a: 6). Bensimon körülhatárol egy új nézetet, miszerint egy mű első fordítása csak „bevezető” (*introduction*), amely arra szolgál, hogy „naturalizálja” az idegen művet a célnyelvi kultúrában, csökkentse a diszkrepanciák lehetőségét a két kultúra nyelvi és textuális különbözőségét illetően. Ezzel szemben – folytatja Bensimon – a második, harmadik fordítások (újrafordítások) mások: nem törekszenek a kultúrák közötti távolságcsonkításra, ám nem utasítják el a „kulturális elmozdulást/ dezorientációt” („*dépaysement culturel*”), és a mű önmagában rejlő idegenségét („*irréductible étrangeté*”) próbálják bemutatni (Peeters – van Poucke 2023a: 6–7). Bensimon valójában egy célnyelv-orientált első fordítást és egy forrásnyelv-orientált újrafordítást próbál megközelíteni, ami a magyar *Ulysses*-fordítások esetében is reális tézisként nyilvánul meg: Gáspár a magyar olvasóközönséget és kultúrát teszi első helyre, Szentkuthy pedig joyceiánusi bravúrral, szentkuthyizmussal díszítve alkotja meg az újrafordítást. Az érdekes része az egésznek a legújabb *Ulysses*-fordítás megszületésénél kezdődik, amikor is érdemes az újrafordíthatóság-hipotézist a gyakorlatban is ellenőrizni. Berman és Bensimon újrafordítási hipotéziséből kiindulva, érdemes figyelembe venni, hogy milyen célnyelvi szövegek születnek meg: egy olyan, amely már nem fordításból,

² Ld. 99. szonett.

hanem egyenesen forrásnyelvi szövegből dolgozik; esetleg egy olyan, amely felhasznál ugyan fordítást, jelöli is azt; és egy olyan, amelyik szükségszerűen felhasznál fordítást/fordításokat, és hasonló megoldásokkal közvetíti a forrásnyelvi szöveget, ugyanis a fordítók adott helyzetekben a nyelv lexikális egységeinek végességével találkozhatnak szembe, azaz bizonyos szegmensek esetében a stílusalakzatok (amiket az előző két fordító már „felhasznált”) célnyelven történő megképzésének lehetősége már felhasználásra került. A Berman-féle újrafordítás-elmélet és hermeneutikai irányultságú szövegkezelés nem felszínesen érinti a szöveg fordítói magatartását, hanem úgy kezeli az újrafordításokat, mint ami feloldja a kötöttséget, visszaadja a forrásszöveg jelentőségét és hajlandó egyedi sajátosságok felé nyitni. Ha a Berman-féle újrafordítás-elmélet felől közelítjük meg az Arany János-féle *Hamlet*-fordítást, mint a *copia*,³ „nagy” („*grande*”), a célnyelvi kultúrát szignifikánsan alakítani és gazdagítani képes újrafordítást, helytáll a hipotézis, miszerint a fordítás „befejezetlen” aktus (Peeters – van Poucke 2023a: 6–7), amely csak a későbbi fordítások révén fejlődhet. Berman úgy vélekedik, hogy „befejezettségről” csak akkor beszélhetünk, ha a fordítás sikeresen közelít a forrásszöveghez, és reprezentálja a fordító és az eredeti nyelv találkozását (Peeters 2023: 8). Arany *Hamlet*-fordítása archaikusságában kétségtelenül közelít Shakespeare nyelvhasználatához, szövegéhez, kultúrájához. Ehhez – a Berman-féle újrafordítás-elméletből kiindulva – nagymértékben hozzájárult az Arany előtti fordítások „kudarca” és az, hogy Arany több forrásból is dolgozott: elődei fordítását figyelembe vette, olykor felhasználta azokat, illetve más idegen nyelvű fordításokat is megfigyelt (leginkább németeket). Chesterman gondolatmenetét folytatva megállapítható, hogy a forrásnyelvi szöveg „közelségérzetét”⁴ az újrafordítások teremtik meg, amely feltételezi, hogy a „közelség” mint fogalom kulturális tereken és időn átívelő transzfert jelöl. Chesterman végsősoron azt állítja, hogy a korábbi, első fordítás „szabadabb” (*freer earlier*), az újrafordítás pedig „közelebbi” (*closer later*) (Peeters – van Poucke 2023a: 9). Felettebb szubjektív kijelentés azt állítani, hogy a Nádasdy-féle *Hamlet*-fordítás „közelebb” áll a Shakespeare-szöveghez, mint Eörsié vagy Aranyé. A kulturális és szociolingvisztikai konvenciók olykor mérvadóbbak lehetnek az előző fordításokban, mint a későbbiekben. Ezért sem érdemes már egyenértékűség, illetve „közelség” felől megközelíteni a fordításokat, ugyanis ezek a fogalmak szubjektív kritériumrendszert követelnek meg. Az *Ulysses* magyar fordításait megfigyelve érdemes az újrafordíthatóság-hipotézist közelebbről is szemügyre venni. Az újrafordítók számára nemcsak a nyelv lexikális készletei végesek, hanem a stílusalakzatok (ritmustól, alliterációtól a heteroglossziáig és intertextuális idézetekig bármi) célnyelven történő megképzésének lehetőségei is. Itt arra próbálok utalni, hogy az új magyar *Ulysses*-fordítás visszanyúl egészen a Gáspár Endre-féle fordításig, illetőleg annak egy-egy megoldását kombinálja Szentkuthyval. Ebből a megközelítésből teljes mértékben bebizonyosodni látszik a Chesterman-féle újrafordíthatóság-hipotézis (l. Sanz Gallego *et al.* 2023: 103).

³ OED: plenty, a plentiful supply: now chiefly in the Latin phrase *copia verborum*, abundance of words [Saját fordítás: Bőség, bőséges kínálat: a latin *copia verborum* kifejezésben, szavak bősége].

⁴ L. még Snježana Veselica Majhut *et al.* *Parallèles* 35(1), 69–80.

Az alkalmazott fordítói eljárások akkor kerülnek igazán vitatható pozícióba, amikor a fordítás belép egy olyan közegbe, ahol a kritikus vagy szövegelemző nem foglalkozhat csupán fordítástechnikai kérdések vizsgálatával, hanem sokkal inkább a fordítói döntéshozatalban rejlő kulturális és poétikai eljárások feltárásával. A *Hamlet–Ulysses* párhuzamba állításával kapcsolatban megjegyzendő, hogy az előző mondatokban említetteket kötelező módon vizsgálni kell, mindezt úgy, hogy az elemzés a célnyelvi szöveg kulturális kontextusában megmaradjon, ám a forrásnyelvvel egyenlő viszonyban legyen kezelve.

Korompay H. János tanulmányában nyomós érv szól a fordítóelődök munkáinak felkutatása és felhasználása mellett. Babits Mihály alapelve az idézett tanulmányban fontos megvilágításba kerül: „A fordítónak nemcsak joga, de kötelessége is mindenütt, ahol a régi fordítás valamely helynek egyedül helyes vagy lehetséges megoldását eltalálta, ezt a megoldást átvenni, s a külföldi Shakespeare-fordításokat is mindenképpen felhasználni” (Korompay 2015: 43). Ebből kiindulva rekonstruálhatóak a fordítócsoport fordítói stratégiái és eljárásai, már csak azt is számításba véve, hogy közlik velünk a fordítás lelegején, hogy Szentkuthy *modus operandijai* még ott találhatók íróasztalukon.⁵ Azon ismétlődő joyce-i és shakespeare-i kifejezések, amelyek felfedezhetők a célnyelvi szövegekben, elsősorban a fordítóknak köszönhetőek, akik magyar kontextusba helyezték a szóban forgó szöveg adekvát nyelvezetének egyenértékűségét. Mindezt oly nyelvi és kulturális pontossággal, amely a 19. századi Arany-fordítás merészségének és jelentésrétegződésének erőteljességét is képes tükrözni. A *Hamlet*-fordítást olvasva megállapítható, hogy Arany nem fél kimondani dolgokat, épp úgy, ahogy Joyce vagy a Joyce-fordítók sem. Helyenként a szavak vulgaritása és közköltészeti szókinccse nem teszi a művet ellenszenvessé, hanem sokkal inkább közelebbinek érezteti saját magát az olvasóval.

Az *Ulysses*- és *Hamlet*-fordításokat megfigyelve – mérlegelve azt, hogy képesek-e visszaadni egy „(ön)cenzúrázatlan” és egyéniesített szövegváltozatot a fordítók –, megállapítható, hogy az Arany-féle *Hamlet*-fordítás nyelvi regisztere megtartja a shakespeare-i alantas és nyelvi illemben ütköző konnotáció lehetőségeit, a Joyce-fordítások pedig eltérő fordítói technikákkal és stratégiákkal hatékonyan teljesítik a kor aktuális fordítási követelményeit. A követelményrendszert, amelyet a fordítók az általános nyelvhelyesség és normakövetés elérése érdekében követnek, számos grammatikai és stilisztikai szabály határozza meg. Az *Ulysses* magyar fordításainak specifikus szövegrészleteit elemezve arra lettem figyelmes, hogy a fordítók konvenciók betartása révén talál(hat)ják meg a kanonikus magyar megfelelőket (Kappanyos 2013: 124–125), és hogy az adott fordítás kulturális státusza hosszú távon magától értetődő módon változik, a nyelv állapotával egyetemben. Az újrafordítások pedig épp ezt a változást és elavultságot helyezik újra aktív kulturális pozícióba.

Ez a fordítói akadályozottság a fordítások elavultságában és a jelen–múlt nyelvhasználat és terminológia ütközésében keresendő. Az újrafordítás kontextusában

⁵ Id. Gula – Kappanyos – Kiss – Szolláth 2021 címoldala.

az elavultság eufemisztikus hangvételét szeretném hangsúlyozni, amely abban nyilvánul meg a leginkább, hogy a fordító a kor olvasóinak – megfelelő nyelvi eszközök segítségével –, illetve bizonyos szövegkritikák, recenziók és számos irodalomtörténeti adat felhasználásával hozza létre a fordítás újonnan kulturális jelenlétét. Az intertextuális alakzatok tekintetbe vételekor a fordítónak érdemes mérlegelnie a szöveggörnyezet alapján, és aszerint, hogy annak a bizonyos nyelvi elemnek jelentéséből milyen realizációk születhetnek. A szöveggörnyezetből kiindulva fontos megfigyelni a mondatkörnyezetet is, amelyben az adott mondatbeli szó elhelyezkedik, ugyanis ez egy tágabb és komplexebb kontextus felé hajlást követel meg. Akkor pedig, ha nem sikerül megtalálni a megfelelő kontextuális jelentést, valamilyen más (pl. transzformációs) fordítói eljáráshoz, ill. módszerhez kell folyamodnia a fordítónak (Recker 1974/1986: 212). Ezek a transzkreatív technikák a magyar *Ulysses*-fordításokban eltérő módon és mennyiségben jelennek meg. A legrégebbi *Ulysses*-fordítástól a legújabb felé haladva az vehető észre, hogy a leglényegretörőbb javítások a strukturális beavatkozások voltak.

A megvizsgált szövegrészletekből és adatokból konkretizálódik, hogy Gáspár és Szentkuthy a szöveget legtöbbször nem strukturális eszkézként kezelte, mivel egyes helyeken ugyanazon szókombinációk és variánsok találhatók meg, amelyeket az említett fordítók különféleképpen fordítottak. Az alábbi szövegrészlet Horatio Hamlethez idézett könyörgéséből ragad ki egy gondolatot, amikor az előbbi a kastélyt egy öngyilkos gondolatokra ösztönző helyként írja le.

Shakespeare:

What if it tempt you toward the flood, my lord?
Or to the dreadful summit of the cliff
That beetles o'er his base into the sea,
And there assume some other horrible form (I. felvonás, 4. szín, 69–72)

Arany:

De hátha kísért: a folyamba csal,
Vagy borzadályos sziklacsúcsra, mely
Tengerbe bókol, talpánál kiebb?
S ott más iszontatóbb alakra válva (245)

Eörsi:

S ha hullámsírba csalogat, uram,
Vagy borzalmas sziklára, mely *kinyúl*
Talapzatán túl, a tenger fölé,
S ott olyan rémséges alakot ölt. (34)

Nádasdy:

Mi van, fenség, ha belecsal a vízbe?
Vagy föl, a *tengervíz fölé kinyúló*
félelmes sziklaszirt keskeny fokára,
s ott hirtelen rémes alakot ölt? (41)

Joyce pedig a következő helyeken használja fel a jelzett Shakespeare-sort:

1. – I mean to say, Haines explained to Stephen as they followed, this tower and these cliffs here remind me somehow of Elsinore. ***That beetles o'er his base into the sea, isn't it?*** (21)

2. Open your eyes. No, Jesus! If I fell over a cliff *that beetles o'er his base*, fell through the nebeneinander ineluctably. (45)

Gáspár:

1. Ez a torony – magyarázta Haines Stephennek mögötte – és ezek a szirtek, mondhatnám, valahogyan Helsingörrre emlékeztetnek. ***That beetles o'er his base into the sea***, nem igaz? (14)

2. Nyisd ki a szemed. Nem, Jézusom! Ha elbuknám egy szirten, *amely alapján túl kinyúlik*, kijátszhatatlanul átesném a nebenainanderen. (29)

Szentkuthy:

1. Úgy gondolom – magyarázta Haines Stephennek, ahogy nyomába léptek –, ez a torony és ezek a sziklák valahogy Helsingörrre emlékeztetnek. ***Tengerbe bókol, talpánál kiebb***: valahogy így. (24)

2. Nyisd ki a szemed. Nem, Jézusom! Ha most lezuhannék egy szirtperemről, *mely bázisának baldachinja*, a nebeneinanderen kellene keresztülesnem kikerülhetetlenül. (46)

Gula *et al.*:

1. Úgy értem – magyarázta Haines Stephennek, ahogy nyomába léptek –, ez a torony és ezek a sziklák valahogy Helsingörrre emlékeztetnek. ***Tengerbe bókol, talpánál kiebb***, nem igaz? (22)

2. Nyisd ki a szemed. Nem. Jézusom! Ha most lezuhannék egy szirtperemről, *mely talpánál kiebb*, a Nebeneinanderen kellene keresztülesnem kikerülhetetlenül. (41)

Érdemes összevetnünk a Joyce-szöveget és annak magyar fordításait, amelyek esetében – a Gáspár-fordításon kívül, ámbár az is legtöbbször – az Arany által fordított ekvivalenst használják fel, viszont ahogy már említettem, a fordítócsoport nagy mértékben kiindulási pontként alkalmazta a Szentkuthy- és Gáspár-féle fordítást, és ezt a fordítás legelején közlik az olvasóval. Az adatok feldolgozása közben az a gondolat fogalmazódhat meg a kutatóban, hogy az *Ulysses* megköveteli a strukturális egyeztetést, ezáltal diktálva egy lokális döntéshozatalt befolyásoló alárendeltséget. A fentebbi példa azt a tendenciát szeretné érzékeltetni, hogy a Magyar James Joyce Műhely a „legegyértelműbb és hatásukban talán a leglényegesebb beavatkozásokat” (Kappanyos 2013: 118) végezte el, a strukturális hibajavításokat. A Gáspár-féle fordításban nyomatékosítva történik utalás a *Hamlet*-szöveg angol nyelvű változatára, mégpedig úgy, hogy a Helsingörrre való referencia érzékeltetése megtörténjen, ezért megőrződik az angol nyelvi forma. A második megjelenésnél már egy magyar ekvivalens látszik kirajzolódni. Szentkuthynál is hasonló sémát figyelhetünk meg, ám ő felhasználja az Arany-fordítást (első adat), viszont ettől szabadulni látszik, megszakítva a strukturális manifesztálódás esélyét (második adat). A csoportos fordítás pedig a két szerkezet közötti strukturális kapcsolatot helyezi előtérbe, tükrözve a szöveg magabiztos kezelését és szövegen belüli jártasságát. Viszont ezt nem lehet elkülöníteni mint külön fordítói stratégiát,

mert „a többivel ellentétben ez nem választható, hanem a fordító munkájának alapvető kerete” (Kappanyos 2013: 118).

5. Az újrafordítások természete

A Berman-féle újrafordítás-hipotézist alátámasztó Isabelle Vanderschelden (2000) hipotézise a műalkotást fordításának recepciója függvényében különbözteti meg. Azt állítja, hogy az újrafordítást – különösen, ha jóval később jelenik meg, mint az eredeti szöveg – egyaránt meghatározza az idegen nyelv fogadtatása a célnyelvi kultúrában (történelmi kontextus, ideológiák, normák) és a már meglévő fordítások addigi bármilyen formájú értékelése (szövegkritika, recenziók, ill. minden, ami a fordító munkáját elősegítheti). Ebből a megközelítésből Vanderschelden – Claude Demanueli terminusait alkalmazva – megkülönböztet friss (*hot*) újrafordítást, amely kifejezés azon fordításokra vonatkozik, amelyek az eredeti mű megjelenését követően rövid időtartamon belül jelentek meg. Ezeknél fontos megjegyezni, hogy a fordítónak nem áll még rendelkezésére semmilyen (vagy kevés) történeti-kritikai, filológiai interpretációs forrás, ami elősegítené fordítói munkáját. A terminológia-használat másik spektrumán a később (*cold*) megjelent (újra)fordítások szerepelnek, amelyek létrehozásában a fordító a már meglévő szövegkritika és interpretációs eljárások felhasználásával olykor koherensebb, expresszívebb és operatívabb fordítást képes létrehozni (Vanderschelden 2000: 10–11). Ha az *Ulysses*-fordításokat a Demanueli-terminushasználat felől szeretnénk megközelíteni, amely azt állítja, hogy a friss (*hot*) fordítások közvetett módon hiányosságokat (*défaillance*) tartalmaznak, más szóval az eredeti szöveg lefordítására tett első kísérlet relatív elégtelenségeket mutathat, akkor érdemes megfigyelni a Gáspár, Szentkuthy, Gula *et al.* fordításszövegei közötti eltéréseket. Gáspár Endre előszavában a következőképp vélekedik az *Ulysses*ről és annak fordíthatóságáról: „az Ulysses az értelmi és érzelmi asszociációk özönével dolgozik, célzásokkal és utalásokkal, melyek részben azért követelnek az olvasótól a megszokottnál nagyobb figyelmet, sőt emlékezőtehetséget, mert egy már előfordult, de talán csak egy mellékmondat egyetlen jelzőjében felvillanó tényre mutatnak vissza, részben mert csak későbbi célzásokkal és utalásokkal fognak meg- és átvilágosodni” (Gáspár 1947: I/II). Előszavából jól kiolvasható, hogy tisztában volt a joyce-i intertextualitások számszerűségével, azzal, hogy több stílus és szöveg találkozási pontjaként szolgál a Joyce-szöveg, ám mégis úgy tűnik – a felkutatott adatok szerint –, hogy nem használta fel az Arany-féle *Hamlet*-fordítást (vö. az újrafordíthatóság-hipotézissel), a későbbi fordításokról pedig érvénytelen beszélni Gáspár fordítói munkáját illetően, mindannak ellenére, hogy bizonyos esetekben a *Hamlet*-idézetek véletlenszerű egyezést mutatnak a Nádasdy-féle fordítás és Gáspár fordítása között.

Ez az elégtelenség legtöbbször az elidegenedés vagy archaikusság érzetében nyilvánul meg az *Ulysses* fordításaiban, amelyet az alábbi adatok alátámasztani próbálnak. Az *Ulysses* második epizódjában Stephent tanári szerepben figyelhetjük meg, amikor is az egyik diákjától kérdezi, hogy tud-e valamit Pyrrhus-ról. A magyar fordításokban megfigyelhető a Nida-féle funkcionális ekvivalencia érvényesülése

(Kappanyos 2013: 101), amely Gáspárnál elidegenítő stratégiát követ („az egy *pier*”), Szentkuthynál domesztikálót („az egy móló”), a magyar Joyce műhely tagjai pedig a kettőt ötvözik („Az egy *pier*. Egy móló”). Kappanyos András rávilágít a Gáspár–Szentkuthy fordítások motiváltságára, mégpedig az történik, hogy „Gáspár azt emeli ki, amiben ez az írországi iskola sajátosan különbözik az olvasó által ismert magyarországi iskoláktól (*sir*nek szólítják a tanárt), Szentkuthy pedig azt, ami ebben az iskolában is ugyanolyan, mint a magyarországiakban, nevezetesen a tanár és diák közötti egyetemesen ismert alárendeltségi viszonyt” (Kappanyos 2013: 101). A fordítócsoport a Szentkuthy-féle fordítói áttetszőséget és a Gáspár-féle kultúra-orientáltságot kapcsolja össze, így egyértelművé válik a *pier* jelentése és a passzusnak az értelme egyaránt. Ők egy francia fordítási eljárásra hivatkozva hozzák létre a „belső magyarázat” módszerét, amikor is torzítás nélkül találják meg az ekvivalensét a diák egyszerű mondatában megbújó fordítói kihívásnak. Nagyjából ugyanez történik a következő tolvajnyelven íródott passzus esetében is:

Joyce:

White thy fambles, red thy gan
And thy quarrons dainty is.
Couch a hogshead with me then.
In the darkmans clip and kiss. (39)

Gáspár:

Mancsod fehér, szád vérvörös,
Jó bőr vagy, tuli csaj.
Srenker vagyok, brügölni jöjj:
Lesz smócní meg ricsaj. (38)

Szentkuthy:

Baró kár és ergya csöcs,
Vackolj le már, vár a fröccs,
Hordó jöhet, has a hasra,
Ezeregyéj klipszes Baschra. (60)

Gula *et al.*:

Piross ajka fehér kezi
Az termete igen deli
Eggy meszely bort véle inni
Setétben meg cziczerézni. (51)

Kappanyos azt állítja az eredeti strófáról, hogy „ezt a mai (vagy akár a 20. század eleji) anyanyelvi olvasó nemigen érti. Amiből akár olyan következtetésre is juthatnánk, hogy a magyar olvasónak is értelmetlenséget kell adni, mert ezzel közelítjük meg legjobban az anyanyelvi olvasó autentikus befogadási élményét (Kappanyos 2013: 140). Viszont az, hogy egy nehezen érthetőnek vélt szöveggel van dolgunk, nem azt jelenti, hogy a stilisztikai jellegéről meg kell feledkeznünk. Az olvasó képes a fordítások során is érzékelni a szöveg tematikáját, viszont a Gáspár-fordítás esetében kevésbé hangsúlyozódik a stilisztikai integritás, amely az archaikus, tolvajnyelvi zsargon értelmezését segíti (vö. Kappanyos 2013: 140–141). Ellentétben a Szentkuthyéval,

amely jelentősen illetlen hangnemet kölcsönöz a strófának, és joyce-i ügyességgel saját referenciákat épít bele (l. *klipszes Basch*). Minden bizonnyal hasonló hatáskeltési vágy látszik kirajzolódni Szentkuthy-ban, mint ami Joyce-nál észrevehető. Kappanyos Joyce-filológiai jártassága rávilágít arra, hogy a fordítók bizonyára nem voltak tisztában azzal, hogy „ez egy autentikus 17. századi versrészlet, nem pedig Joyce koholmánya”, amely magatartás már nem kellene meglepődést okozzon a szöveg elemzésekor. A csapat fordítása egyszerre stilisztikai integritásról árulkodik, és megközelítésében a frivol tematika és régies nyelvezet egységesítése látszik megvalósulni (Kappanyos 2013: 142). Elmondható, hogy az *Ulysses*-újrafordítások igazodni próbálnak saját koruk megfelelő nyelvi és fordítási normáinak változásaihoz. Az elvégzett komparatív–kontrasztív vizsgálódások igazolták az újrafordítási hipotézis egyik állítását, mégpedig azt, hogy az *Ulysses* később megjelent fordításai az első fordításhoz viszonyítva egzaktabb célnyelvi szövegvariánsokat eredményeztek.

6. *Hamlet*-idézetek az *Ulysses*-fordításokban

Kérdésselvetésem – a fordítások olvasatakor – abban nyilvánult meg, hogy a forrásszövegben szereplő Shakespeare-vendégszöveg milyen, nem-standard elemmel hívja fel magára a figyelmet mint beékelődő idézet. Az alábbi idézet esetében a *churchyard* ilyen egyértelmű markerként szolgál (vö. *graveyard*, *cemetery*). A magyar fordítások különböző megoldásokat találnak az „irodalmiasság” közlésére, pl. alliterációval találkozhatunk Nádasdy fordításában, megszemélyesítéssel Aranynál. Meggondolandó, hogy tulajdonképpen Arany (a legkanonikusabb magyar fordítás) „minden sír ásít” szintagmája üt el legkevésbé – ebben az esetben – a köznyelvi standardtól. A kérdés itt abban nyilvánul meg, hogy a fordítások hogyan képesek érzékeltetni, hogy itt valóban Shakespeare-től átvett idézetről van szó. Ezek a megoldások stilisztikailag valamilyen elállást, elkülönöződést,⁶ polifóniát érzékeltetnek. Az Arany-féle *Hamlet*-fordítás (és a többi jelölt Shakespeare-fordítás) általában a magyar kannonicitás érzését közvetítik. Ezzel párhuzamosan érdemes megfigyelni a Bibliából átvett szövegszegmenseket, amelyek esetében hasonló eljárással – a Károli Gáspár-fordítást felhasználva – közvetítik az *Ulysses*-fordítók a passzusoknak megfelelő Biblia-hangzást. Az *Ulysses* magyar fordításai kapcsán az is érdekes, hogy az alapjáraton katolikus (kiparodizált) szövegkörnyezetben és hivatkozásrendszerben a protestáns Károli-Bibliához fordulnak a fordítók. Ebben az esetben felmerül viszont a kérdés, hogy mit eredményez, ha a protestáns fordítást lecserélnék pl. Káldi György katolikus fordítására. A téma explicitebb kifejtése bővebb kutatást követel meg a bibliai referenciák szempontjából.

Shakespeare:

‘Tis now the very witching time of night,
When *churchyards yawn*⁷ and hell itself breathes out
Contagion to this world. (III.ii.419–20)

⁶ Vö. Derrida *el-különöződése*. In: Bacsó Béla (szerk.) 1991. *Szöveg és interpretáció*. 48.

⁷ A szövegrészletek dőlt betűvel történő jelölése saját kiemelést jelez, míg a félkövér és dőlt jelölés a felhasznált szövegben alpból dőlttel megjelenő írásmódot jelöli.

Arany:

Most van az éjnek rémjáró szaka,
Minden sír ásít, s maga a pokol
 Dögvészt lehell ki. (283–284)

Nádasdy:

Éjjel van, boszorkányok ideje:
tátong a temető, és a pokol
 leheli pestisét. (113)

Eörsi:

Ez most az éj kísértet-ideje,
Ásít a sok sír, s maga a pokol
 Lehel dögvészt a földre. (91)

Ebből a shakespeare-i mondatból Joyce egyetlen tagmondatot idéz:

The shadows of the tombs *when churchyards yawn* (136)

Gáspár:

Éjszakai árnyak kóborolnak a körül fekvő halottak közt. Síri árnyak a *tátongó temetőben* (84)

Szentkuthy:

Sírdombok árnyai, *mikor a temetők ásításra nyitják szájukat* (131)

Gula *et al.*:

Sírdombok árnyai, *amikor minden sír ásít* (113)

Az ilyen és ehhez hasonló átvett fragmentumok a magyar adaptációkban különböző stilisztikai eltérésekkel találhatók meg. Az esetleges fordítói eljárások közötti egyezések a szóbeli megfeleltetések véletlenszerűsége felől is megközelelhetők: tényleges lexikai átvételről van-e szó vagy véletlenszerű formai egyezésről, netán idézet-, „hamisításról”. Az utóbbi leginkább akkor tűnhet relevánsnak, amikor a fordítónak döntenie kell, hogy ragaszkodjon a szövegszerű Arany-, Eörsi-, Nádasdy-idézet felhasználásához (ám, tegyük fel, egyik sem illik a szöveggörnyezetbe, stílusutáztatba), nyúljon más (nyelvű) fordításhoz, vagy „hamisítson” Shakespeare-feelinget, ami nem fordítás-átvétel, nem is Shakespeare maga, hanem stílusában Shakespeare-hamisítvány, -replika. A véletlenszerű formai egyezést illetően a szavak szótári jelentéseinek felhasználásával kapcsolható össze, hiszen megtörténik, hogy két különböző munkamódszert alkalmazó és attitűddel rendelkező fordító ugyanazt a szótári jelentést alkalmazza. A *when churchyards yawn* esetében a magyar fordítások formailag mind tartalmaznak megszemélyesítést: éppenséggel annyiban látszik különbözni, hogy aktív (*ásít*, *ásításra nyitják szájukat*) vagy mediális (*tátong*) igét alkalmaz a fordító. A szövegrészletekben megfigyelhetjük, hogy a fordítócsoport törekedett arra – a szavak szótári jelentéseit figyelembe véve –, hogy a hasonló nyelvi funkcióval rendelkező Shakespeare-idézet illeszkedjen a kontextushoz. Talán ebből a megfontolásból is választották (több más adatot is figyelembe véve) Arany fordítását, mivel az memetikusan (Kappanyos 2013: 322–330) a fordítás reprodukálhatóságát és megfelelő interpretációját segíti elő.

Szükséges megfigyelni más szövegegységeket is, ahhoz, hogy egyezést figyelhessünk meg a szövegek és fordítások között. Ez ugyanakkor – mint említettem – azt jelzi, hogy véletlen egyezések is lehetnek a fordítások között, hiszen a célnyelvi kifejezési eszközök behatároltak. Vegyük például a Shakespeare-szöveg egyik szemantikai-logikai szempontból nehézséget okozó nyelvi adatát: *and in the porches of mine ear did pour* (Shakespeare 1918: 30) tagmondat, amely mind a forrásnyelvi szövegben, mind annak fordításaiban megjelenik.

	1. <i>And in the porches of mine ear did pour.</i> (114) 2. – That is oratory, the professor said uncontradicted. Gone with the wind. Hosts all Mullaghmast and Tara of the kings. <i>Miles of ears of porches.</i> The tribune's words... (118) 3. They list. <i>And in the porches of their ears I pour.</i> (161)
Joyce	1. <i>S beleöntötte fülem pitvarába.</i> (110) 2. – Ez ékesszólás – jelentette ki a professzor ellenmondatlanul. Elvitte a szél. Seregek Mullaghmastnál és Király-Taránál. <i>Pitvaros fülek mérföldjei.</i> A tribun szavai... (113) 3. Hallgatnak. <i>És füleik pitvarába én ömlöm bele.</i>
– Lelke halálos sebet kapott, <i>alvó füle pitvarába méreg ömlött.</i> (157)
Gáspár	1. <i>S fülhézagomba önté...*</i> (170) 2. – Ezt nevezem szónoklatnak – jelentette ki a professzor, és senki se mondott ellent. Elfújta a szél. Mullaghmast seregei és a királyok Tara-hegye. <i>Fülrések völgykatlanai.</i> Szószékről szétugatott szavak... (175) 3. Figyelnek. <i>És fülhézagukba öntöm.</i>
– A lelket előbb halálos seb érte, <i>alvó fül hézagába öntötték a mérget.</i> (242)
Szentkuthy	1. <i>S fülhézagomba önté...</i> (145) 2. Ezt nevezem szónoklatnak – mondta a professzor, és senki se mondott ellent. Elfújta a szél. Mullaghmast seregei és a királyi Tara. <i>Fülhézagok kilométereken át.</i> Szónoki emelvényről... (149) 3. Figyelnek. <i>És fülhézagukba öntöm.</i> – A lelket már korábban halálos seb érte, <i>az alvó fülhézagba öntött méreg által.</i> (203)
Gula et al.	

Arany János az 1866-os *Hamlet*-fordításában *archaikus* kifejezést használ a füllük megnevezésére: „s fülhézagomba önté” (Shakespeare 1918: 30), ezzel szemben Nádasdy „és beöntötte fülem kapuján” (Shakespeare 2023: 46) szerkezettel fordítja le. A fenti kiemelt szövegrészlet megjelenéseit illetően enyhe variálódás történik, ám strukturálisan, a szöveg egészét figyelembe véve szemantikai-logikai és formai egyezés vehető észre. A dőlttel és félkövérrel kiemelt helyek (1) azt mutatják, hogy a vizsgált tagmondat első szövegbéli megjelenése esetében Szentkuthy és a fordítócsoporthoz Arany klasszikus és archaikus szövegváltozatát idézik, majd abból kiindulva alakítják a többi lexikális előfordulásokat. Szentkuthy értelem szerűen nem használhatta Nádasdy fordítását, ám figyelemre méltó, hogy a 2012-es *Ulysses*-fordítás is a szóban forgó Shakespeare-szöveg standard, közismert változatának megtartására törekszik. Az Arany-szöveg kanonizálódási folyamata olyan hiányzó

űrt töltött be, amely megfelelően egészítette ki a magyar Shakespeare-szemléletet. Arany előtt már négyen fordították a *Hamletet* (Kazinczy [1790], Bartsai László [1793/1810], Vajda Péter [1839, prózafordítás] és Ács Zsigmond [1859]), ám egyik sem – a Kazinczy-fordításon kívül – felelt meg a kanonizálódási prekonceptióknak, amelyeket a kánonképző paradigmák megköveteltek. Az Arany-féle *Hamlet*-fordításról Szilágyi Márton egyik tanulmánya azt állítja, hogy „az Arany fordította *Hamlet* szókincsének, kifejezéseinek, sőt néha egész mondatainak első, legkorábbi rétege Kazinczy közvetítésének köszönhető” (Szilágyi 2021: 67). Arany jól ismerte a már meglévő fordításokat és *Hamlet*-előzményeket, és a fordítói eljárásokon mélyebben elgondolkodott, olyannyira, hogy a híres nagymonológ még most is a Kazinczy-féle fordításból maradt fenn. A többi öt megelőző fordítást értelemszerűen nem találta alkalmasnak arra, hogy felhasználja saját fordításához, ám elképzelhető, hogy más nyelvű fordításokból inspirálódott. Arany előzetes orientáltsága, értelmezői készségének és horizontjának részlegessége a művel kapcsolatban „az adott kultúra konnektív struktúráját időállóságra és invarianciára nézve megerősíti.”⁸ Amikor az *Ulysses*-fordítók az Arany fordítását használják fel az intertextuális alakzatok fordítására, nem pedig a Nádasdy fordítását, akkor mérlegelnek – valójában folyamatosan –, hogy melyik kontextualizálódik érvényesebben a szövegükbe, hol érezhetőbb kapcsolat a szövegdimenziók között, illetve melyik reagál inkább a *Hamlet* szöveggészletére. Ebből az indíttatásból is döntöttek ez esetben a kanonikus *Hamlet*-fordítás mellett, hiszen tudták, hogy az tökéletesen visszaül a shakespeare-i szöveggörnyezetre és kontextusra. Ezen a pontján a tanulmánynak már érvényesülni látszik az egyik problémafelvetés: milyen referenciát érdemes az *Ulysses*-fordítóknak érinteniük, annak érdekében, hogy a stílusimitációk és -referenciák kellő mértékben tükröződjenek a magyar olvasó kulturális szövegfelfogásában. Ezért is érdemes a kánon felől megközelíteni a kérdésfeltevést, mert valószínűleg az a személy, aki a *Hamlet* magyar változatát szeretné elolvasni, bizonyára két opció közül fog választani: Arany (1867) vagy Nádasdy (1999), attól függően, mik a céljai a szöveggel. A két fordítás merőben eltér egymástól, hiszen az utóbbi színházi felkérésre (a debreceni Csokonai Nemzeti Színház számára) készült fordításként valósult meg. Amit az *Ulysses*-fordítók tehetnek az ilyen és ehhez hasonló intertextuális alakzatok lefordításakor: 1. felhasználnak egy meglévő fordítást; 2. saját maguk alkotnak ekvivalens megfelelőt; 3. ugyanazon mű – az előzőtől eltérő – más fordítását használják fel. Az első és utolsó esetben a fordítások közötti autonóm fordítói döntés, illetve attitűd és munkamódszer mindig azt a fordítást követeli meg, amelyik az interpretáció gördülékenységét segíti elő. Az Arany kanonizáltságát körülölelő időszakot – ahol legfőképp a *Toldira* vonatkozó kérdésfeltevések hangsúlyozódnak ki – filozófiai, irodalomtudományi és -történeti megközelítésből Gerencsér Péter *...nehéz Aranyhím terheli ruháját*⁹ című tanulmánya mutatja be, hangsúlyozva az Arany-mű kanonizálódási mintáit és kánonná válásának prekonceptióit.

⁸ *ItK*, 2004, CVIII. évf., 3. szám., 349.

⁹ *ItK*, 2004, CVIII. évf., 3. szám.

Nézzünk meg még egy példát, amelyben Horatio Hamlettel az időjárásról beszél:

Shakespeare:

Hamlet: The air bites shrewdly, it is very cold.

Horatio: *It is a nipping and an eager air.* (Liv.2.)

Arany:

Hamlet: A lég erősen már; bizony hideg van.

Horatio: *Csípős, kegyetlen éles levegő.* (244)

Eörsi:

Hamlet: Harap a levegő, nagyon hideg van.

Horatio: *Kegyetlenül metsző a levegő.* (31)

Nádasdy-nál is hasonló megoldást vélünk felfedezni:

Hamlet: Milyen hideg van! Csontig vág a szél.

Horatio: *Csípős a levegő, szinte harap.* (38)

Joyce ekképpen veszi át Shakespeare kifejezését:

Airs romped around him, *nipping and eager airs.* They are coming, waves. (47)

Gáspár:

Szelek cicáztak körülötte, *metsző, mohó szelek.* Jönnek a hullámok. (30)

Szentkuthy:

Pajzán szellőcskék kerültk körül, *pletykás, csiklandó szellők ezek.* Jönnek a hullámok, jönnek. (48)

A fordítócsoport pedig:

Szelek hancúroztak körülötte, *csípős, élénk szelek.* Jönnek a hullámok, jönnek. (42)

Az „*it is a nipping and an eager air*” szövegrészletet megfigyelve megközelíthető a forrásnyelvi szóhasználat jelentése: a *nipping* (‘sharp, cold, biting’) magyar nyelvű megfelelője ‘csípős, éles.’¹⁰ Az *OED* az *eagert* elsődleges jelentésben ígéként tünteti fel (‘[to be] eager for something’), másodlagos jelentésben pedig, ‘[a person who is] full of keen desire or appetite’, azaz ‘buzgó, türelmetlen, mohó’ jelentésben. Egy olyan erős érzelmi töltettel rendelkező megoldásra van itt szükség, amely képes megtartani az eredeti legfőbb vonásait, tehát azt a harapós, fogcsikorgató, éles érzést, amely éberebbé teszi az embert. Kappanyos ezt a szöveg *reprezentációjának* hívja, amelyben a fordítás „hírt ad minél több járulékos tulajdonságról, tudatosítva, hogy az olvasó egy autentikus eredetire utaló, annál szükségszerűen silányabb és mulandóbb metaszöveget olvas” (Kappanyos 2013: 20). Ez egy tökéletes példája annak, hogy Shakespeare hogyan élénkíti a szöveg képi világát és a jelenet hangulatának közvetítését, és hogy mit kezd vele a fordító. A magyar fordítása viszonylag egyszerű, mégis hatásos, szuggesztív és konkrét ekvivalenst tükröz. Az Shakespeare-szövegben megjelenő *it is a nipping and an eager air* szintaktikai szerkezet látszólag rövidül és variálódik Joyce-nál, ugyanis *nipping and eager airs* (rövidebb, többes szám) lesz belőle.

¹⁰ Az *OED* legkorábbi adata a *nipping*-re 1381-es, az *eager*-t illetően pedig 1300 körüli időt tételez fel.

Ha az intertextualitás és szövegszerűség szempontjából közelítjük meg az *Ulysses*t, a *Hamlet* áthatóbb és változatosabb, mint az *Odüsszeia* vagy bármelyik más Shakespeare-mű (Jiménez 1996: 2), ugyanis a *Hamlet*-variációk Joyce egyik jellegzetes technikáját jelentik, mégpedig azt, hogy írás helyett átírja az irodalmi hagyományt, pontosabban néhány kiválasztott szerzőt, esetlegesen kiparodizálja őket és stílusukat, amiből rá tudunk jönni, hogy kiről is van éppen szó. Ha a fenti példát vesszük, látható, hogy Joyce jelezni kívánja, hogy ez a felhasznált shakespeare-i szerkeszték nem pontosan ugyanaz a mondat, mint amit a *Hamlet*ben olvashatunk. Ez lehetővé teszi azt is, hogy úgy írja újra Shakespeare-t, hogy közben nyomokban megőrzi az eredeti szöveget. Ez a transzkreációs technika a fordítók esetében ugyanezt a szerzői eljárást próbálja tükrözni, legalábbis Szentkuthytól kezdődően. Ezek és az ehhez hasonló szerzői és fordítói eljárások egyaránt stilisztikai és esztétikai lehetőségek bővítése érdekében is létrejönnek azért, hogy a „kölcsonvett” mondatokra való utalás és előfelvetés egy másfajta formai implikációban realizálódjék. A fordítók számára akkor adódik valóban probléma, amikor az angol nyelvű szövegben tökéletesen működő intertextuális viszonytal nem igazán – vagy egyáltalán nem – tudnak kulturális referenciát teremteni. Ilyenkor az történik, hogy az adott kifejezésnek a forrásnyelvben teljesen érthető a motivációja és dinamikája, ám a célnyelvbe ez nem ültethető át ugyanolyan motiváltsággal és dinamikával. A szleng(nev)ek esetében *John Barleycorn* nevének fordíthatósága merőben gazdag fordítói leleményességet követel: „*Blazing face: redhot. Too much John Barleycorn. Cure for a red nose. Drink like the devil till it runs adelite.*” (Joyce 1986: 79). A magyar olvasónak a *John Barleycorn* megnevezés egyáltalán nem mond semmit. Az *OED* szerint a név jelentése: „(a personification of) barley, or of alcoholic drink made from barley,” amely árpából készült alkoholos italok készítésére utal. A fordítóknak itt tehát olyan a magyar köztudatban meglévő nevet/megszemélyesítést kellene találniuk, amely ugyanezt az érzelmi dinamikát ébreszti fel, mint ami a forrásnyelvi szövegben történik. Ám sajnos ez sem lenne elég, ugyanis ismét egy rejtett intertextualitással van dolgunk, mégpedig a szóban forgó név utalni igyekszik Jack London egyik regényére is, amelynek címe szintén *John Barleycorn*. A regényről tudni kell, hogy 1913-ban jelent meg (tehát, amikor Joyce megírja az *Ulysses*t, a brit/ír/skót köztudatban aktívan jelen van), ami egy merőben alapos és mélyen integrált asszociációra világíthat rá Joyce-t és regényét illetően, ugyanis az *Ulysses* története 1904. július 16-án játszódik, tehát elméletileg Joyce olvasói és fiktív szereplői nincs honnan tudjanak még erről a *John Barleycorn*-regényről. Feltételezni kell, hogy létezik egy ennél korábbi referencia: a regényt megelőzően létezik egy *A Huy and Cry After Sir John Barleycorn* című ballada, amelyet Alexander Pennecuik nevéhez kötnek, és 1725-re datálható. A magyar olvasó fejében ez a szövegek közötti kapcsolathálózat meg sem fordulhat, ugyanis nincs benne a magyar olvasói és intellektuális köztudatban. A 2012-es fordításban így hangzik: „*Lángba borult arc: vörös izzás. Tenger whisky. Vörös orr kezelési módja. Vedelj, míg el nem kékül.*” (Joyce 2012: 100). A fordítók közötti konszenzus itt abban nyilvánul meg, hogy felesleges bonyodalmat okozna az, ha Jack London regényét vagy a *Barleycorn*-balladát megpróbálnák beépíteni szövegükbe, ezért inkább kihagyják: nem akasztja

meg az olvasást, nem zökkenti ki az olvasót. Alapos mérleges után jutottak erre a fordítók, számításba véve azt, hogy ha át is ültetik Barleycorn nevét, milyen mértékben gazdagodna azzal az olvasó. Ezzel az eljárással is fogja érteni a magyar olvasó, hogy a dőzsölésre, túlzott alkoholfogyasztásra kell gondolni, főleg a kontextusbeli kompenzálás az, ami ebben segíti („lángba borult arc”, „vörös izzás”, „vörös orr”, „vedelj, míg el nem kékül” mind azokra a szimptomákra utal, amikor valaki kellően nagy mennyiségű alkoholt fogyaszt). A fordítók igyekeztek – annak ellenére is, hogy magyar nyelven nem beágyazott szövegszegmensről van szó – éppen elegendő információt közölni a magyar olvasókkal, ami nem is zökkenti ki őket az olvasásból, ám mégis értik a szó motivációját.

Hasonló félreértés támadhat az olvasóban az alábbi szövegrészlet esetében: „*Contradiction. Do I contradict myself? Very well then, I contradict myself. Mercurial Malachi.*” (Joyce 1986: 14). A magyar fordításokban a következőképp jelenik meg:

Gáspár:

Ellentmondás. Ellentmondok magamnak? Jó, hát ellentmondok magamnak. Merkuriális Malachi. (12)

Szentkuthy:

Ellentmondás. Ellentmondtam önmagamnak? Helyes, akkor ellentmondok önmagamnak. Merkantil Malakiás. (22)

Gula *et al.*:

Ellentmondás. Ellentmondok magamnak? Jól van hát, ellentmondok magamnak. Merkuriális Malakiás. (21)

A fenti szövegrészlet kontextusba helyezése előtt a tanulmány szerzője kíván rávilágítani a tényre, hogy míg a Szentkuthy-féle fordítás tartalmaz csillaggal jelölést (referenciákra való utalás), az új fordítás ezt mellőzni kívánta, hiszen 1. megtöri az olvasás élményét és *flow*-ját, 2. az olvasó nem mindig azt az információt szűri le a hivatkozásból, amelyet a szerző szeretett volna. A külső referenciák pontossága mint az *Ulysses* alapvető vezérelve itt egészen fontos szerephez kerül, hiszen Szentkuthy hivatkozni látszik Gáspár fordítására. Ebből azonban az (értelemszerűen magyar) olvasó azt a következtetést vonja le, hogy Szentkuthy felhasználta Gáspár *Ulysses*-fordítását. A Gáspár-fordítás itt valóban egy Gáspár Endre által fordított szövegre vonatkozik, ám az nem az *Ulysses*re, hanem Walt Whitman *Ének magamról* című vers-sorozatának 51. darabjára, amelyet Gáspár Endre fordított: „Ellentmondok magamnak? / Jól van hát, ellentmondok magamnak.”¹¹ Ebből is jól látszik, hogy a legújabb fordítást megalkotó csoport mennyire alapos filológiai munkát végzett, amikor ezt a szövegrészt fordította. A lábjegyzetben történő intertextus jelzése olykor ehhez hasonló problémákhoz is vezethet (kizökönt, nem azt az információt közli, amit kellene), és ezért is döntött úgy a fordítócsoporthoz, hogy elhagyja az elidegenítő effektust, a játékos metaleptikus gesztusokat és jegyzetelési módszereket. Szentkuthy Gáspár-hivatkozása – amit melleleg nem vesz át szó szerint – elkülönböződési

¹¹ Magyarul Babelben internetes portálról: https://www.magyarulbabelben.net/works/en/Whitman%2C_Walt-1819/Song_of_Myself_44-52/hu/9252-%C3%89nek_magamr%C3%B3l_44-52 (2023. szept. 23.)

gesztusra is utalhat. Szentkuthy fordításában a mercurial „merkantil”-ként való megfeleltetése – valószínűleg ugyancsak elkülönöződési indíttatásból – méretes fordítói hibát takar. A *merkantil(is)* szó szótári jelentése „kereskedelmi, kereskedelmet illető, üzleti,” és ennek csekély köze van a „Merkantil Malakiás” megszólításhoz. Ebben az egy névben dupla intertextualitás fedezhető fel: Stephen Hermészhez (görög mitológia) viszonyítja Mulligant. Hermész neve latinul „Mercurius”, angolul pedig „Mercury” (Kuwahara 2007: 1–11). Mulligan gondolatfolyamában, megnyilvánulásaiban megtalálható a „merkurialitás”: „God, Kinch, if you and I could only work together we might do something for the island [Ireland]. *Hellenise it*” (Joyce 1986: 6) és ekkor nevezi Stephen – gúnyosan – Mulligant „Mercurial Malachi”-nak. Malakiás próféta pedig az a személy, aki emlékeztette az embereket arra, hogy Isten mit vár el tőlük, és hirdette az Úr közeledtét. Mindebből jól látszik, hogy a kereskedelemhez, üzletiességhez semmi köze nincs Mulligan megszólításának. Ez az intertextuális adat szintén Szentkuthy saját fordítói poétikáját és munkamódszerét szemlélteti. A legújabb *Ulysses*-fordítás pedig a két fordításnak az ötvöződését tükrözi, alátámasztva ismét az újrafordíthatóság-hipotézist, miszerint a felhasználható lexikális készlet véges, de bizonyos stílusalakzatok célnyelven történő megképzésének lehetőségei is.

A következő idézett szövegrészlet nem specifikus eléggé nyelvi, hogy első olvasatra el lehessen dönteni, hogy valóban egy Shakespeare-szöveg töredéke-e – ami melleleg jellemző az összes intertextuális megjelenésre (kivéve az egyértelmű és közismert utalásokat, pl. *Hamlet I am thy father's spirit*), amíg nem nézünk utána valamelyik tanulmányban –, továbbá olyannyira kellene utaljon Shakespeare-re, mint pl. a *nipping and an eager air*, amelyenél megállapítható, hogy ez shakespeare-i intertextus. A Gifford–Seidman kötet viszont az alábbi is a *Hamlet*-idézetekhez sorolja, ugyanis teljes egyezés látható.

Shakespeare:

Hamlet: Do you see yonder cloud that's almost in shape of a camel?

Polonius: By th' Mass, and 'tis like a camel indeed.

Hamlet: Methinks it is like a weasel.

Polonius: It is backed like a weasel.

Hamlet: Or like a whale.

Polonius: *Very like a whale.* (III.ii.394–399)

Arany János magyar szövegének fordításbeli interpretációja szerint:

Hamlet: Látja-e azt a felhőt? Majdnem olyan, mint egy teve.

Polonius: Isten engem, valóságos teve alakú.

Hamlet: Nekem úgy tetszik, menyéthez hasonlít.

Polonius: A háta olyan, mint a menyétnek.

Hamlet: Vagy inkább cethalforma?

Polonius: *Nagyon hasonló a cethalhoz.* (283)

Eörsi:

Hamlet: Látja-e ott azt a felhőt? Majdnem teve alakú.

Polonius: Szent Isten, valóban – szakasztott teve.

Hamlet: Szerintem menyéthez hasonlít.

Polonius: A háta akár a menyété.
 Hamlet: Vagy cethalé.
 Polonius: *Egészen olyan, mint egy cethal.*

Nádasdy:

Hamlet: Látja ott azt a felhőt, ami majdnem teve alakú?
 Polonius: A mindenségit, tényleg – mint egy teve!
 Hamlet: Szerintem olyan, mint egy menyét.
 Polonius: A háta menyétszerű.
 Hamlet: Vagy mint egy bálna.
 Polonius: *Egészen, mint egy bálna.* (112–113)

Joyce narrációjában:

Someone was to read them there after a few thousand years, a mahamanvantara. Pico della Mirandola like. *Ay, very like a whale.* When one reads these strange pages of one long gone one feels that one is at one with one who once... (50)

Gáspár:

Valaki majd elolvasta volna őket néhány ezer év múlva, egy mahamanvantara. Amolyan Pico della Mirandola. *Igen, afféle cethal.* Ha az ember ilyen fura írásokat olvas valakitől, aki régen elment, az ember egynek érzi magát egy emberrel, aki egyszer... (32)

Szentkuthy:

Valaki csakmajd olvassa őket néhány évezred múltán, mahamanvantara. Alla Mirandola Pico. *É, akár csak egy bálna.* Ha az ember az ilyen rég-elhunytak olvassa rejtélyes bölcselmeit, úgy érzi együtt van valakivel akivel valaki valahol... (51)

Gula *et al.*:

Valaki majdcsak olvassa őket néhány évezred, egy mahamanvantara múltán. Mint Pico della Mirandola. *Nagyon hasonlít egy cethalhoz.* Ha az ember az ilyen rég-elhunytak olvassa rejtélyes bölcselmeit, az ember egynek érzi magát azzal, aki egyszer... (45)

Ez a Shakespeare-szöveghely (mint nagyon sok *Hamlet*-idézet a *Scylla és Charybdis* epizódból) Stephen belső monológjának része, és metsző szarkazmussal írja felül az 1904 körüli (tehát Joyce által jól ismert, ám őt be alig fogadó) dublini irodalmi szcénát, a Yeats–Synge iskolát, annak minden affektálásával, akadémizmusával. A szövegrészlet azért is nem annyira specifikus nyelvileg, mivel ezt Joyce Shakespeare-től függetlenül is használhatta volna szövegében, viszont az, hogy nem teljesen illik bele a kontextusba, árulkodó jelként szolgál a shakespeare-i intertextusra. Más esetekben – amikor nem érezhető a szövegrészlet motiváltsága, illetve amikor nem illeszkedik a magyar *Hamlet*-fordítás a kontextusba –, a fordítók megengedhetik magunknak, hogy explicitációval/kompenzációval hozzák létre ugyanazt a nyelvi hatást. A gyakori szövegbeli utalások Shakespeare *Hamletjének* más töredékeire arra mutatnak, hogy Joyce saját szövegének felépítésekor nagymértékben támaszkodott

a tragédiára (természetesen több más mű és szöveg mellett). Ha az „*I am thy father's spirit*” mondatszerkezetet megfigyeljük, észrevehető, hogy Joyce több helyen is utal a híres monológra: *Hamlet, I am thy father's spirit* (U 155)¹², *Hamlet, I am thy father's spirit/Doomed for a certain time to walk the earth* (U 125), *Hamlet, I am thy father's gimlet!* (U 457), és *Bloom, I am Peddy Dignam's spirit. List, list, O list!* (U 385). Az adatok a magyar fordításokban nagymértékben megegyeznek az Arany-fordítás szegmenseivel. Szentkuthy csillagos hivatkozással utal az Arany-féle fordításra, kivéve az utolsó két feltüntetett adatot. A Magyar Joyce Műhely fordítása pedig egy (az utolsó előtti) adattal tér el nyilvánvalóan a Szentkuthyétól. Gáspár ekvivalense pedig ismét a Nádasdy-féle fordítással egyezik meg: *Én apád szelleme vagyok* [I.v.] (Shakespeare 2023: 44) – *Hamlet, apádnak szelleme vagyok* (Joyce 1947: 150/I.). Érdekesítő megfigyelésként titulálom azt, hogy az 1999-ben megjelent Nádasdy *Hamlet*-fordításának és az 1947-ben megjelent Gáspár Endre *Ulysses*-fordításának vannak megegyező *Hamlet*-szegmensei, illetve parafrázált szövegszerkezetei. Ez – mint már említettem – magyarázható az azonos fordítói stratégiák és technikák alkalmazásával, illetve esetleges véletlenszerű szótári jelentésegyezésekkel.

7. Következtetés

James Joyce *Ulysses* című regényének fordításai a magyar Joyce-fordítási tradíciót gazdagítják úgy, hogy egyre több információval rendelkezhetünk a szöveg kulturális háttéréről, nyelvi regiszteréről és intertextualitásának bonyolult szerkezet-felépítéséről. Külön-külön az *Ulysses*-fordítások sajátos fordítói hagyományt hordoznak önmagukban, amely azért tűnhet fontosnak, mivel a fordítások és újrafordítások által az adott irodalmi korszakok átültetési normáit képviselik. Az, hogy ezek közül melyek válnak kanonizálttá, és miért születnek újrafordítások egy kanonizált fordítás után, talán épp abban merül ki, hogy az adott (új) fordító a szöveg egy másik aspektusára szeretné helyezni a hangsúlyt, illetve szükséges arra helyezni a hangsúlyt, ugyanis az előző fordítás(ok)ban a kutatott és vitatott aspektus nem került eléggé fókuszba. A fordításokban olykor megjelenő betoldások, explicitációk és kompenzálások nem gátolják a forrásszövegben közölni kívánt szemantikai-logikai párhuzamot, hanem átültetik azt „mai” magyarra, amely döntés a fordítók részéről a gördülékenyebb olvasásérzet és motiváltság megtartásában gyökerezik.

A komparatív vizsgálat azt bizonyította be, hogy az intertextualitáson túl egy mélyebb kapcsolatot is észre lehet venni az *Ulysses* és *Hamlet* között, mégpedig azt, hogy az előbbi fordítói olykor segítségül fordultak az utóbbi fordítóihoz, felhasználva szövegük minimális részét, olykor jelölve, olykor jelöletlenül hagyva. A Gáspár Endre fordítása a legrégebb (1947) *Ulysses*-fordítás, ám csupán minimális és véletlenszerű egyezéseket véltem felfedezni a Nádasdy-féle fordítással. Gáspár és Nádasdy hasonló fordítói stratégiákat alkalmaztak bizonyos szövegegységek lefordításakor, illetve

¹² A dőlt betűs *U* az angol nyelvű *Ulysses*-szövegre utal.

megegyező fordítói eljárásokat hajtottak végre, amikor az esetleges szavak elsődleges szótári jelentéseit vették figyelembe. A jelen tanulmányban szereplő kérdésfelvetés, hogy érdemes-e mind a tizenegy *Hamlet*-fordítást szemügyre venni, nem bizonyult esszenciálisnak, hiszen az *Ulysses*-fordítók nem tartották azokat felhasználható fordításoknak: pl. Zigány Árpád *Hamletjét*, ugyanis nem rendelkezik az Aranyéhoz hasonló kongeniális szövegkezelési és szóalkotási technikákkal, kellő archaizáltsággal, illetve az *Ulysses* fordításaiban alkalmazott fordítói stratégiák nem egyeztek meg a bizonyos módszerrel fordított *Hamlet*-fordításokkal. A megfelelően alkalmazott fordítói stratégia váltja ki az olvasóban a megfelelő érzelmi hatást és kulturális viszonyulást. Ez az átfedés fordítás és fordítás között a kulturális tapasztalat nyelvi vetületeként realizálódik, amely a forrásnyelvben alkalmazott nyelvi–kulturális struktúra gördülékeny átültetését eredményezi. Ezért is bizonyult eredményesnek megfigyelni az olyan szöveghelyeket, ahol Joyce archaikus szóhasználattal élt, hiszen az angol olvasó érzékeli a szöveg tematikáját és stilisztikai integritását, és ebből kiindulva a magyar fordítónak is ezt a kulturális szempontokat érvényesítő beágyazottságot kell elérnie. Arany János *Hamlet*-fordításának kanonizálódása azt eredményezte – *pars pro toto* –, hogy az ő változatát olvasták, azt használták fel és azt kutatták, mivel ez okozhatta a külső referenciák helytállóságát és pontosságát. Természetesen így is keletkeznek információs deficittek, amelyek a strukturális tartományban mutatnak veszteséget.

Összegzésként elmondható, hogy a különböző fordítások vizsgálata rávilágít azokra a forrásokra, amelyek egy – intertextualitásban gazdag – fordítás mögött állnak. Az *Ulysses*- és *Hamlet*-fordítások egyaránt azt bizonyítják, hogy hosszú távon a fordítások és újrafordítások között szükségesen fellépő különbségek a forrásszöveggel való minél pontosabb hasonlóságot szolgálják. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy az *Ulysses*-fordítók az alkalmas *Hamlet*-fordítások felhasználásával képesek a referenciális, strukturális és kulturális mintázatok reprodukálására, megfeleltetve a célnyelvi kulturális tapasztalat létrejöttét a forrásnyelvi kultúrképpzel a magyar olvasóban.

IRODALOM

- Baker, Mona 1992. *In Other Words. A coursebook on translation*. Routledge, London.
- Bensimon, Paul 1990. *Présentation*. Palimpsestes, 4, IX–XIII.
- Berman, Antoine 1990. *La retraduction comme espace de traduction*. Palimpsestes, 13, 1–7.
- Chesterman, Andrew 2000. *A casual model for translation studies*. = M. Olohan (ed.): *Intercultural Faultlines*, Manchester: St. Jerome.
- Cadera, Margret Susanne – Walsh, Andrew Samuel 2012. *Literary Retranslation in Context*. Oxford, Peter Lang AG, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Danto, Arthur 1991. *Néhány megjegyzés a hermeneutikához és dekonstruktivizmushoz*. Ford. Sajó Sándor = Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*, Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Davis, Kathleen 2001. *Deconstruction and Translation*. Routledge, London.

- Doma Petra 2014. *Csányi János: Szentivánéji álom, 1994*. Theatron: Színháztudományi Periodika 13(1), 54–56.
- Fazekas Sándor 2023. *William Shakespeare szonettjei*. Magyar Művészeti Akadémia Kiadó, Budapest.
- Gabler, Hans Walter 2021. *James Joyce's Hamlet Chapter: Stepping Stone to Scylla and Charybdis*. Joyce Studies Annual, 178–216. JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/48654020> (2023. 04. 28.).
- Gérard, Genette 1996. *Transztextualitás* (ford. Burján Mónika). Helikon 1–2: 82–90.
- Gifford, Don - Seidman, J. Robert 1974. *Ulysses annotated: Notes for James Joyce's Ulysses*. University of California Press, Berkeley.
- Jakobson, Roman 1986. *A fordítás tudománya: válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Ford. Gera Ildikó. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kappanyos András 2013. *Bajuszbögge, lefordítatlan. Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer*. Akadémiai Doktori Értekezés. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.
- Klaudy Kinga 2003. *Languages in Translation: Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation: With Illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian*. (ford. Károly Krisztina). Scholastica, Budapest.
- Klaudy Kinga 2006. *Hipotézisalkotás a fordítástudományban. = Nyelvi modernizáció: Szaknyelv, fordítás, terminológia*. SZIE; MANYE, Pécs, Gödöllő, pp. 173–181.
- Klaudy Kinga 2009. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Scholastica, Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 2016. „Eszedbe jussak.” *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. szerk. Paraizs Júlia. *Irodalomtörténet* XCVII. (4) 474–483.
- Korompay H. János 2015. „egy dióhéjban ellaknám» Hamletkint”. *A Hamlet-fordítás Arany János életművében*. = Paraizs Júlia (szerk.): „Eszedbe jussak.” *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Reciti, Budapest. 35–50.
- Kuwahara, Toshiaki 2007. *Stephen's Discourse of History and Self-Discovery in „Telemachia” of Ulysses*. 1–11.
- Magnus, Bernd 1991. *Deconstruction Site: The 'Problem of Style' in Nietzsche's Philosophy*. Philosophical Topics, 19(2): 215–43. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/43154109>. (2023. 04. 28.).
- Jiménez, Manuel Almagro 1996. *To Be and (or?) Not to Be: Joyce's Rewriting of Shakespeare*. Papers on Joyce (2): 3–17.
- Molnár Miklós 1992. *Miért nem „Micimackó”? Egy irodalmi bűntény jegyzőkönyve*. Kortárs, 36/5: 1–12.
- Orbán Jolán 1994. *Derrida írás-fordulata*. Jelenkor, Pécs.
- Peeters, Kris – Van Poucke, Piet 2023a. *Retranslation*. Paralleles (Genève), 35(1).
- Peeters, Kris – Van Poucke, Piet 2023b. *Retranslation, thirty-odd years after Berman*.
- Pikli Natália 2015. „Váz király”, „kapca-, rongykirály” vagy „bolondkirály”? *Arany János Hamlet-fordításának karneváli rétege*. = Paraizs Júlia (szerk.): „Eszedbe jussak.” *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Reciti, Budapest. 105–139.
- Rác, Christine 1998. „többször / ugyanaz: ugyanannyiszor / más”. *A “szövegköziség” és a “fordítás” fogalmának reflexiója és alkalmazási lehetőségei az intermedialitás értelmezésében*. = Kabdebó Lóránt (szerk.): *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus Kiadó, Budapest. 307–321.
- Recker, Jakov Joszifovics 1974/1986. *A törvényszerű megfelelések elméletének alapjai* (ford. Lengyel Zsolt). = Bart István – Klaudy Kinga (szerk.): *A fordítás tudománya. Válogatás a fordításelmélet irodalmából*. Tankönyvkiadó, Budapest. 200–213.
- Ruttay Kálmán 2002. *Összegyűjtött írások*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Sanz Gallego, Guillermo et al. 2023. *The influence of foregrounding on retranslation: The phenomenon of 'unretranslatability' in Joyce's Ulysses*. Paralleles 35(1). The influence of foregrounding on retranslation: The phenomenon of 'unretranslatability' in Joyce's Ulysses – Paralleles – UNIGE
- Sameh, Hanna 2006. *Towards a Sociology of Drama Translation: A Bourdieusian Perspective on Translations of Shakespeare's Great Tragedies in Egypt*. Unpublished PhD Thesis. Manchester: University of Manchester.
- Szele Bálint 2003. *A Vízkereszt magyar fordításainak összehasonlító elemzése*. Modern Filológiai Közlemények V. (2) 42–62.

- Szikszai Nagy Irma 2011. *Stiluselemzés – stíluserértékelés – stílusművelés. Stilisztikai gyakorlókönyv.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szilágyi Márton 2021. *Arany János Hamlet-fordításának egyik korai előképe.* Irodalomtörténeti Közlemények CXXV. (1) 63–73.
- Tellingier, Dušan 2013. *Anoton Popovič fordítás-elméletének központi kérdései: a kulturális és a nyelvi ekvivalencia.* Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények VIII. (2) 77–86.
- Toury, Gideon 2012. *Descriptive Translation Studies – and beyond. Revised edition.* John Benjamins Publishing Co.
- Vanderschelden, Isabelle 2000. *Why Retranslate the French Classics? The Impact of Retranslation on Quality. =: On Translating French Literature and Film II.* Rodopi Editions, Amsterdam.
- Venuti, Lawrence 2004. *Retranslations: The creation of value.* Bucknell Review, 47(1). 25–38.
- Venuti, Lawrence 2008. *The Translator's Invisibility. A history of translation.* Routledge, London.
- Wawrzycka, Jolanta – Mihálycsa Erika 2020. *Retranslating Joyce for the 21st Century.* European Joyce Studies, Brill, vol. 30., 328 pp.

FORRÁSOK

- Joyce, James 1947. *Ulysses I–II.* (ford. Gáspár Endre). Nova Irodalmi Intézet, Budapest.
- Joyce, James 1974. *Ulysses.* (ford. Szentkuthy Miklós). Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Joyce, James 1986. (ed.) Hans Walter Gabler: *Ulysses.* Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York.
- Joyce, James 2021. *Ulysses* (ford. Gula Marianna – Kappanyos András – Szolláth Dávid – Kiss Gábor Zoltán). Helikon Kiadó, Budapest.
- Shakespeare, William 1918. *Hamlet.* J. B. Lippincott, Philadelphia.
- Shakespeare, William 1964. *Shakespeare összes művei* (ford. Arany János). Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Shakespeare, William 1999. *Öt Shakespeare dráma* (ford. Eörsi István). Palatinus, Budapest.
- Shakespeare, William 2023. *Hamlet, Dán herceg tragédiája* (ford. Nádasdy Ádám). Magvető Kiadó, Budapest.

CITATE ȘI PARAFRAZE DIN *HAMLET* ÎN TRADUCERILE MAGHIARE ALE ROMANULUI *ULISE* DE JOYCE

(Rezumat)

În această lucrare, autorul își propune să analizeze unele părți alese din *Ulise* de James Joyce din perspectiva studiilor de traducere, în lumina intertextualităților, punându-le în paralel cu *Hamlet* de Shakespeare. Pe lângă sistematizarea citatelor și a parafraselor la textul shakespearian identificate în *Ulise*, autorul analizează deopotrivă pasaje care pun în lumină o relație intertextuală dintre *Ulise* și *Hamlet*. Nivelul observației urmărește mai multe straturi ale limbii maghiare. Pentru o abordare științifică a actului traducerii, se recomandă includerea în discurs a traducerilor din *Hamlet*, subliniind problemele legate de traducere și de (re)traductibilitate asociate cu originalul. Autorul articolului dovedește o curiozitate deosebită în analiza diferențelor și a echivalențelor lingvistice, literare și stilistice pe care le constată între textul-sursă și textul-țintă.

Cuvinte-cheie: retraducere, figuri intertextuale, transfer cultural, ipoteza retraducerii, canon, imitație stilistică.

QUOTATIONS AND PARAPHRASES FROM *HAMLET* IN THE HUNGARIAN
TRANSLATIONS OF JOYCE'S *ULYSSES*

(Abstract)

In this paper, the author sets to analyse parts of James Joyce's *Ulysses* from the perspective of translation studies, in the light of intertextualities that can be paralleled with Shakespeare's *Hamlet*. In addition to the systematization of quotations and paraphrases of Shakespeare's work identified in *Ulysses*, the author analyses passages that highlight an intertextual relationship between *Ulysses* and *Hamlet*. This observation occurs at different linguistic levels of the Hungarian language. For a scholarly approach to the practice of translation, the author recommends including translations from Shakespeare (*Hamlet*) in the discourse, highlighting the questions of translation and (re)translatability associated with it. The author's curiosity lies in the linguistic, literary, and stylistic differences and equivalences between the source text and the target text.

Keywords: retranslation, intertextual figures, cultural transfer, retranslation hypothesis, canon, stylistic imitation.

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Hungarológiai Doktori Iskola
Kolozsvár / Cluj-Napoca, Horea 31
arpadmitruly@gmail.com